

HANDEL Z ROSJĄ W DYSKUSJI NA SEJMIE WIELKIM (1789 r.)

Artykuł dotyczy dyskusji nad ustaleniem zasad handlu z Rosją i jej wojskami walczącymi na froncie tureckim, toczącej się na Sejmie Wielkim głównie w 1789 roku. Odbываła się ona w warunkach ścierania się interesów szlachty z województw ukraińskich, zainteresowanej wykorzystaniem wojennej koniunktury dla osiągnięcia maksymalnych zysków. Stąd skłonna była nie tylko sprzedawać żywność wojskom rosyjskim na terenie Rzeczypospolitej, ale podejmując też ryzyko dostarczania jej do magazynów na terenach tureckich. Z drugiej strony istniały obawy, głoszone głównie przez przedstawicieli województw zachodnich, że dostawy te naruszają zasady neutralności, wzmocnią pozycję w czasie wojny z Turcją, później zaś pozwolą na ponowne zniewolenie Rzeczypospolitej. Dyskusja ta jest jednocześnie doskonałym przykładem powolności ustawodawczej i krasomówstwa Sejmu Wielkiego.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita, Sejm Wielki, handel z Rosją.

В статті висвітлена дискусія щодо засад торгівлі з Росією і її військом, яке воювало на турецькому фронті, яка точилася на Великому сеймі в 1789 році. Відбувалася вона в умовах зіткнення інтересів шляхти з українських воєводств, зацікавлених використанням військової кон'юнктури для отримання максимальної вигоди. Тому схильна була не тільки продавати живність російським військам на теренах Речі Посполитої, але ризикувати доставкою її до місць дислокації на турецьких теренах. З іншого боку існували застереження, озвучені головним чином представниками західних воєводств, що ті поставки будуть порушувати нейтралітет, зміцнюючи в часи війни позиції Туреччини, що пізніше дозволить сподіватися на звільнення Речі Посполитої. Та дискусія є одночасно досконалим прикладом сповільнення законотворчої діяльності та красномовства Великого сейму.

Ключові слова: Річ Посполита, Великий сейм, торгівля з Росією.

В статье отображена дискуссия относительно условий торговли с Россией и ее войсками, которые воевали на турецком фронте, что велась во время Великого сейма в 1789 году. Проходила она в условиях столкновения интересов шляхты с украинских воєводств, заинтересованных использовать военную конъюнктуру с целью получения максимальной выгоды. Поэтому была склонна не только продавать живность российским войскам на территории Речи Посполитой, но доставкой ее до мест дислокации и на турецкой территории. С другой стороны существовали предостережения, озвученные главным образом представителями западных воєводств, что эти поставки будут нарушать нейтралитет, усиливая позиции Турции во времена войны, что позже позволит надеяться на освобождение Речи Посполитой. Эта дискуссия является одновременно четким примером снижения темпов законотворческой деятельности и красноречия Великого сейма.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великий сейм, торговля с Россией.

W historii kontaktów gospodarczych ziem kresowych Korony z Rosją wyjątkowe znaczenie miał okres obrad Sejmu Wielkiego, gdy kontakty gospodarcze zostały utrudnione przez wydarzenia polityczne, gdy pojawił się problem rozdarcia między patriotyzmem a interesem, który ujawnił się w dyskusji sejmowej w 1789 roku. Przebieg i efekty tej dyskusji są dotychczas oceniane negatywnie „...zakazano wywozu zboża do Rosji, pokasowano zawarte kontrakta, z nie małą szkodą dla moskiewskiej armii, która mogła być

ogłodzona, lecz z większą jeszcze krzywdą polskich obywateli, którzy stracili jedyny odbyty na swoje produkta”⁶⁷. Czy jednak jest to ocena słuszna?

Problem handlu Rzeczypospolitej z Rosją miał wówczas drugorzędne znaczenie⁶⁸, zaś

⁶⁷ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Kraków 1895, t. II, s. 313.

⁶⁸ „Przez granicę lądową do Rosji zboże nie szło wcale”, T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764-1794*, Kraków-Warszawa 1897, t. II, s. 118.

handel czarnomorski dopiero zaczął się rozwijać⁶⁹. Handel czarnomorski miał podnieść opłacalność produkcji rolnej województw wschodnich, w których ceny były przynajmniej dwa razy niższe niż w Warszawie⁷⁰. Miraż tego handlu umacniał też pozycję Grigorija Potiomkina, właściwego twórcy Chersonia⁷¹. Na wzrost zainteresowania handlem czarnomorskim wpływała też aktywność gospodarcza kresowych magnatów, z których szczególnie popularne były dokonania Stanisława Szczęsnego Potockiego i Józefa Czartoryskiego oraz Prota Potockiego z doradzającym mu Michałem Ossowskim⁷².

⁶⁹ Dr Antoni J. [A.J. Rolle], *Początki handlu polskiego na M. Czarnym i żegluga po Dniestrze. Opowiadania historyczne*, seria IV, Warszawa 1884; J. Feldman, *Projekty handlu polsko-francuskiego w XVIII w.*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 247-263; Z. Guldon, *Handel Polski z Mołdawią, Nowoserbią i Chersoniem w końcu XVIII w.*, [w:] *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. Dr hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1995, s. 57-61; T. Korzon, *op. cit.*, t. II, s. 119, 179-181; M. Mądzik, *Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Lublin 1984, s. 54-67. Z. Anusik, *Sobański Michał*, [w:] *PSB*, t. XXXIX, s. 433-434; A. Michalski, *Działalność handlowo-gospodarcza szlachty polskiej w miastach nadczarnomorskich u schyłku XVIII i początkach XIX w.*, [w:] *Polaki na piwni Ukraini ta w Krimu. Polacy na południowej Ukrainie i Krymie*, red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, W. Kuszniak, Odessa-Opole-Wrocław 2007, s. 52-52; E. G. Sinkiewicz, T. Srogosz, *Kontakti Reczi Pospolitoj z noworosyjskoju gubernieju (w kontekstii aneksii Krimu)*, „Czarnomorski litopis. Naucznijszy żurnal”, w. 4, 2011, s. 81; T. Srogosz, *Cherson – nowy kierunek działań informacyjno-wywiadowczych dowództwa dywizji ukraińskiej i podolskiej (do 1783 roku)*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej pod redakcją Grzegorza Błaszczyka i Piotra Kraszewskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Arturowi Kijasowi w 70. rocznicę urodzin*, Poznań 2010, s. 131-132.

⁷⁰ T. Korzon, *op. cit.*, s. 84-85.

⁷¹ S.S. Montefiore, *Potiomkin. Książę Książąt*, Warszawa 2006, s. 287-346; S.G. Wodotika, E.G. Sinkiewicz, *Istorijska Chersonszczyzna*, Chersoń 2003, s. 46-49.

⁷² J. Bieniarzówna, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (Nowe dążenia ekonomiczne)*, „Przegląd Historyczny”, t. XLII, 1951, s. 304-330; A. Mączak, *Odrodzenie gospodarcze okresu oświecenia*, [w:] *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1988, s. 271; J. Nieć, *Czartoryski Józef Klemens*, [w:] *PSB*, t. IV, s. 280; W. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1965; J. Topolski, *Gospodarka*, [w:] *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 189; R. Wołoszyński, *Ossowski Michał*, [w:] *PSB*, t. XXIV,

Obok tych wielkich planów i reform magnackich na sytuację gospodarczą, a zwłaszcza na możliwości zbytu produktów rolnych, wpływała obecność wojsk rosyjskich w województwach kresowych Korony. Stacjonowały one formalnie do 1780 roku, ale pojawiały się i później. Tak było w czasie przygotowań do aneksji Krymu w 1783 roku, gdy w czerwcu w granice Rzeczypospolitej wkroczyły dwa korpusy rosyjskie w sile 60 000 żołnierzy, co musiało rodzić problemy z ich zaopatrzeniem. Dla polskiej szlachty istotną kwestią była forma wypłaty wynagrodzenia za dostarczaną żywność, ponieważ wymuszane przez stronę rosyjską kwity nie były gwarancją otrzymania pieniędzy, bo nie wypłacono jeszcze gotówki za wcześniejsze dostawy. Ostatecznie szlachta otrzymywała za dostawy zaledwie połowę należnych pieniędzy, co po części wynikało ze stosowanego przeliczenia rosyjskiej monety⁷³. W mniejszej skali problem gwałtów wojsk rosyjskich na Ukrainie pojawił się w latach 1785-1786 w związku z działaniami tzw. woronieckiego pułku lekkiej kawalerii, który ścigał furaże oraz miał porwać do Rosji ok. 60.000 ludzi⁷⁴. Gospodarcze efekty pobytu wojsk rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1780-1788 nie były więc korzystne dla województw kresowych.

Te doświadczenia skłaniały do oporu wobec planów rozlokowania kolejnych oddziałów rosyjskich. Wpływały też na przebieg dyskusji na Sejmie Wielkim, który 15 XI 1788 zażądał usunięcia wojsk i magazynów rosyjskich z Rzeczypospolitej⁷⁵. Na stosunek do obecności wojsk rosyjskich wpływała też kwestia tzw. buntów wołyńskich, która zaprzętała uwagę sejmujących od 18 XII 1788, gdy informację o

s. 441; Z. Zielińska, *Potocki Antoni Prot*, [w:] *PSB*, t. XXVIII, s. 133-135.

⁷³ T. Srogosz, *Rzeczpospolita wobec aneksji Krymu przez Rosję w 1783 roku*, [w:] *Władza i polityka w czasach nowożytnych*, pod red. Z. Anusik, Łódź 2011, s. 77-96; idem, *Dywizja ukraińska i podolska wobec wkroczenia armii rosyjskiej do Rzeczypospolitej w 1783 roku*, „Naukowi praci istoricznowo fakultietu Zaporozskowo nacjonalnowo uniwersitetu”, t. XXVI, [Zaporoże] 2009, s. 133-137.

⁷⁴ S. Kosmowski, *Rys panowania Stanisława Augusta Króla Polskiego*, bm 1807, s. 6-7; P.P. Romaniuk, *Sołohub Jan Michał*, [w:] *PSB*, t. XL, s. 316; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005, s. 34, 181, 193.

⁷⁵ W. Kalinka, *op. cit.*, t. I, s. 251-253.

pierwszych wystąpieniach przekazał poseł wołyński Józef Czartoryski⁷⁶. Poczucia zagrożenia buntem, który według niektórych miał być inspirowany przez rosyjskich markietanów, nie uspokoił nawet raport Szczęsnego Potockiego pisany z Ostroga i przedstawiony sejmującemu 3 II 1789 roku, w którym zaprzeczał istnieniu zagrożenia wystąpieniami chłopskimi⁷⁷.

W tej sytuacji trudno było o spokojną dyskusję nad możliwościami wykorzystania wojny rosyjsko-tureckiej, toczącej się w bezpośrednim sąsiedztwie polskim, dla rozwoju eksportu polskich płodów rolnych. Oczywiście część magnatów, posiadając osobiste kontakty z dowódcami rosyjskimi, prowadziła ożywiony handel. Nie prowadziło to jednak do unormowania zasad handlu na pograniczu tureckim przez Sejm Wielki, pełniący wówczas również funkcję rządu Rzeczypospolitej, który nie miał czasu zajęcia się tą kwestią⁷⁸.

Sprawa handlu z Rosją pojawiła się, chociaż tylko w szczątkowej formie, w toku dyskusji nad zniesieniem Rady Nieustającej. Wówczas poseł lubelski Stanisław Wybranowski głosił „*Doświadczyła Moskwa wszystkiego od Nas, co tylko Narod przyjazny Narodowi uczynić może. Zastanialiśmy Granice swoim Woyskiem, opatrzyliśmy Woysko Rossyjskie chlebem, dozwalaliśmy wolnego zawsze przejścia*”⁷⁹. O zasadach handlu, wynikających z neutralności Rzeczypospolitej, mówił 23 lutego 1789 marszałek nadworny litewski Ignacy Potocki. Podkreślił, podkreślając prawo dostarczania żywności i utrzymywania magazynów z prowiantem na swoim terytorium. Magazyny te

jednak miały być strzeżone nie przez wojsko, lecz przez dozorców⁸⁰.

Nasilenie tych wątków nastąpiło dopiero z chwilą podjęcia dyskusji nad kwestiami podatkowymi. Wówczas przedstawiciele województw kresowych Korony (poseł czernihowski Michał Czacki) zaczęli wskazywać na ograniczone możliwości podatkowe ziem ukraińskich. Podnoszono, że nie można opierać się na wielkości majątków, lecz tylko na dochodach. Tu ziemie ruskie miały cierpieć na problem zbytu swoich towarów. Podnoszono fakt, że województwa ukraińskie nie mogą sprzedawać swoich płodów na pobliskie rynki Rosji i Turcji z racji braku dróg a handel czarnomorski dopiero się rodzi. Te argumenty handlowe miały służyć ochronie ziem ruskich przed zrównaniem podatkowym z Wielkopolską⁸¹.

Prawdziwa dyskusja nad handlem z Rosją, czy właściwiej z wojskami rosyjskimi, rozpoczęła się dopiero 3 sierpnia 1789 roku. Wówczas pojawił się problem pogodzenia potrzeb gospodarczych województw ruskich, zainteresowanych eksportem swoich produktów rolnych, z wymogami zachowania neutralności, jak też z kwestią bezpieczeństwa wewnętrznego państwa, zagrożonego agitacją rosyjską. Rozpoczęcie tej dyskusji sejmowej wywołane zostało problemami związanymi z ewakuacją magazynów rosyjskich z Rzeczypospolitej, która miała być zakończona do 26 lipca 1789 roku.

Dyskusję otworzył poseł podolski Onufry Morski⁸², który przedstawił problemy, wynikające z raportu kasztelana kamienieckiego Leonarda Marcina Świejkowskiego, komisarza nadzorującego ewakuację wojsk i magazynów rosyjskich. Wskazał on, że pojawił się istotny problem przekraczania granicy z Rosją przez polskie podwoły i polskich poddanych. Grozić to miało zawleczeniem do Rzeczypospolitej zarazy i dlatego wzywał do ustanowienia punktów kwarantanny na szlakach z Rosji i Wołoszczyzny. Obawiał się również naruszenia zasad neutralności i spodziewanego odwetu Turcji. Podniósł też zagrożenie buntowaniem

⁷⁶ Sesja XL dnia 18 XII 1788, *Dyaryusz seymu ordynaryjnego pod związkim konfederacyi generalney obojga narodow w Warszawie rozpoczętego roku pańskiego 1788*, Warszawa [po 1788], [dalej: *Diaryusz seymu 1788*], t. I, cz. II, s. 501-504.

⁷⁷ Sesja LIX dnia 3 II 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. I, s. 394-395.

⁷⁸ W. Szczygielski, *Sejm gotowy i władza typu Straży (z badań nad percepcją społeczną ustroju państwa w czasach Sejmu Wielkiego)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. II, 2003, nr 1 (3), s. 66-72; idem, *Sejm nieustający. Batalia parlamentarna o jego urzeczywistnienie i rola w życiu politycznym Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. I, 2002, nr 1, s. 34-54; idem, *Z dyskusji parlamentarnej nad powołaniem Komisji Wojskowej w początkach obrad Sejmu Wielkiego*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 63-96.

⁷⁹ Sesja LII dnia 19 I 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. I, s. 254.

⁸⁰ Sesja LXVI dnia 23 II 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. II, s. 169-170.

⁸¹ Sesja LII 19 I 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. I, s. 298.

⁸² A. Zahorski, *Morski Onufry*, [w:] *PSB*, t. XXI, s. 788.

poddanych polskich w czasie ich podróży i pobytu w magazynach moskiewskich. Wykluczył natomiast możliwość załamania się handlu województw pogranicznych z Rosją. Dlatego żądał wystąpienia Deputacji Interesów Cudzoziemskich do Petersburga o wyznaczenie komisji, która miałaby zaspokoić dawne pretensje i zapobiec wybieraniu przez Rosjan dostaw bez ich opłacenia⁸³. Marszałek sejm Stanisław Małachowski rozwił tylko obawy w sprawie zarazy, przy okazji wypowiadając się za pełną wolnością handlu, za którą opowiedział się również poseł czernihowski Michał Czacki⁸⁴. Przeciwnie stanowisko zajął poseł chełmski Wojciech Suchodolski, wsparty przez posła inflanckiego Stanisława Kublickiego, który uznał wychodzenie podwód z granic Rzeczypospolitej za niedopuszczalne, ponieważ wykorzystywane to miało być do uprowadzania polskich rekrutów do armii rosyjskiej. Wyjazdom podwód na terytorium Rosji miał też towarzyszyć proceder domagania się od polskich poddanych przysięgi na wierność Katarzynie II. Dyskusję przerwało zamknięcie sesji⁸⁵.

Dopiero 6 sierpnia 1789 roku marszałek Małachowski wezwał do przygotowania odpowiedzi na raport kasztelana Świeykowskiego w sprawie zatrzymania podwód zmierzających do nowych magazynów rosyjskich⁸⁶. W dwudniowej dyskusji wzięło udział szereg mówców, występując nawet wielokrotnie⁸⁷. W dniu 6 sierpnia, po głosach Morskiego i Suchodolskiego, którzy

przypomnieli wcześniejsze stanowisko i po mowach posła kaliskiego Jana Suchorzewskiego i posła pińskiego Mateusza Butrymowicza⁸⁸, przerwano dyskusję.

Wznowił ją 7 sierpnia marszałek Małachowski przedstawiając projekt odpowiedzi na raport kasztelana Świeykowskiego. Z opozycją przeciw jego treści wystąpił Suchorzewski, zarzucając kasztelanowi kamienieckiemu niedopuszczalne zezwolenie na wyjazdy polskich podwód na terytorium Rosji, odciągające poddanych od prac polowych i narażające kraj na szerzenie buntowniczej propagandy. Nie zgodził się z nim Czacki, który uznał decyzje Świeykowskiego za odnoszące się tylko do ewakuacji magazynów rosyjskich, nie zaś do kontraktów szlacheckich na dostawy żywności, które są normalne na terenach przygranicznych, co oczywiście zakwestionował Suchorzewski w kolejnych wystąpieniach. Postawy posła kaliskiego nie zmieniła nawet kompromisowa propozycja marszałka Potockiego, który chciał uzupełnić projekt Małachowskiego o określenie czasu trwania zakazu. Nie pomogło też wskazanie posła trockiego Michała Zaleskiego na podstawową wartość wolności handlu. Na tę zasadę wskazywał też kasztelan czerski Tomasz Ostrowski oraz w 6 wystąpieniach poseł lubelski Stanisław Kostka Potocki. Uznał on nawet zasadność projektu Morskiego, podkreślając konieczność kierowania się interesem ekonomicznym, jako związanym z podstawowymi swobodami obywatelskimi. Chciał też podkreślić, że ewakuacja magazynów i wolność handlu to są dwa odrębne zagadnienia, których nie można łączyć. Przeciw tym argumentom wystąpili Suchodolski i poseł nurski Aleksander Zieliński, wskazując na interes kraju, zagrożonego buntami⁸⁹.

⁸³ *Głos Jasnie Wielmożnego Morskiego posła podolskiego, na Sessyi Seymowej Dnia 3. Augusta 1789. Roku miany, bmd.*

⁸⁴ Sesja CXXXIII dnia 3 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, [w:] *Diariusze sejmowe 1764 i 1793. Elity polityczne Polski 16-18 w.*, pod red. Jerzego Wisłockiego, Poznań-Kórnik 2001. (wyd. elektroniczne 1998 BK PAN, www.bkpan.poznan.pl/old/elity), [dalej: *Diariusze Sejmu Wielkiego*], s. 2263-2264.

⁸⁵ Sesja CXXXIII dnia 3 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2265.

⁸⁶ Sesja CXXXV dnia 6 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2297.

⁸⁷ Wojciech Suchodolski 11, Jan Suchorzewski 6, Stanisław Kostka Potocki 6, Mateusz Butrymowicz 5, Kazimierz Nestor Sapieha 4, Onufry Morski 3, Antoni Trypolski 3, Seweryn Potocki 2, Aleksander Zieliński 2, Stanisław Jabłonowski 1, Jacek Jezierski 1, Tomasz Ostrowski 1, Kazimierz Rzewuski 1, Michał Zaleski 1, Sesja CXXXV dnia 6 VIII 1789, Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2297-2318.

⁸⁸ Wezwał do szybkiej decyzji w sprawie zasad eksportu zboża, uznając to za warunek zabezpieczenia korzyści z pogranicznego handlu. Zaznaczył, że wbrew swoim wcześniejszym żądaniom wprowadzenia zakazu wyjeżdżania podwód poza granice kraju należy jednak uszanować zawarte już kontrakty. Wskazał też na potrzebę eksportu innych towarów niż zboże, takich jak: wódka, masło, miód, воск, łój, szkło. W dalszej perspektywie nie zgadzał się jednak na wychodzenie podwód z kraju, obawiając się buntowniczej propagandy w obozach moskiewskich, Sesja CXXXV dnia 6 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2301-2304.

⁸⁹ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2304-2308.

Najbardziej antyrosyjski był ton wypowiedzi Suchorzewskiego, który uważał handel z Rosją w okresie wojny za niebezpieczny ze względów politycznych, jako ułatwiający buntowanie chłopów, czego doświadczone w przeszłości. Możliwość wprowadzenia zakazu eksportu uzasadniał przykładem Prus, które w odwecie za przejście swojego statku handlowego całkowicie wstrzymały handel z państwami walczącymi⁹⁰. Z jego zdaniem zgadzał się również Suchodolski, który wprowadził podział polskiego eksportu na: 1. pozytywny wywóz zboża, chociaż wspierający tylko jedną ze stron walczących, 2. niebezpieczny wywóz podwód, bo były już przypadki zatrzymywania ludzi, koni i wozów w rosyjskich obozach. Dlatego żądał ścisłego przestrzegania zasad neutralności, czyli utrzymania swobody sprzedaży zbóż i innych towarów w granicach Rzeczypospolitej, przy całkowitym zakazie przekraczania granic przez podwoły. W swoim ostatnim przymówieniu się – przed ostatecznym głosowaniem – dał wniosek by od wotowania byli odsunięci „...ci, co biorą pieniądze Moskiewskie”⁹¹. Zdanie Suchodolskiego podzielał również Zieliński, który zaznaczył rolę moskiewskiego zagrożenia i zdecydowanie opowiedział się przeciw wypuszczaniu polskich podwód. Jeszcze ostrzej myśl taką wyraził poseł wołyński Stanisław Jabłonowski, który sprzedaż żywności dla armii rosyjskiej uznał za równą wypełnianiu obowiązków sojuszniczych, niedopuszczalnych w państwie neutralnym⁹². Pogląd ten podzielił również kasztelan łukowski Jacek Jezierski.

Natomiast przeciw wszelkim ograniczeniom w handlu z Rosją występował (3 razy) poseł kijowski Antoni Trypolski. Podkreślał on rolę eksportu zboża dla kształtowania się cen lokalnych a w rezultacie dla opłacalności rolnictwa. Wskazał, że w czasie wojny cena korca żyta wzrosła do 6 złp, gdy wcześniej sprzedawano go nawet za 27 groszy. Tu szczególne znaczenie miał handel z Rosją, dający 10 i nawet 20% zysku, gdy z Austrią najwyżej 5%. Według niego sprzedaż 100, czy nawet 300 korcy zboża Rosji lub Turcji przez

jednego obywatela mogła naruszyć zasady neutralności i dlatego wzywał reprezentantów województw zachodnich by przestali ograniczać swobodę handlu na kresach⁹³. Poparł go poseł braclawski Seweryn Potocki, który protestował przeciw rozdzieleniu pojęć: handel i wywóz, nie zgadzając się na wprowadzenie zakazu wyjazdu polskich podwód z towarami na obszary Rosji. Zaskakująco z tym wywodami zgodził się Morski, który na tej sesji uznał, iż jego wcześniejsze obawy dotyczyły tylko ewakuacji magazynów rosyjskich⁹⁴.

Próbie pojednania podjął marszałek konfederacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha, który wzywał do skupienia się na odpowiedzi na raport kasztelana kamienieckiego zamiast podejmowania kwestii ustalania zasad całego handlu z Rosją. Zgadzał się tylko z tym, że w istniejącej sytuacji politycznej należy pamiętać o doświadczeniach, z których wyłania się obawa przed próbami podburzania poddanych przez Rosjan. W takim podejściu do dyskusji wtórował mu Zaleski, proponując uszanować zawarte już kontrakty⁹⁵.

Szybkemu zakończeniu dyskusji nie sprzyjały też kolejne propozycje głosowań marszałka Małachowskiego, które były zbyt ogólnie i zgodzono się dopiero na głosowanie „Czyli podwoły z transportami Obywateli, którzy za Kontraktami do Kiszyniowa y innych Magazynow na Wołoszczyźnie będących, przystawic ie obowiazali się, mają bydz za Granicę wpuszczane, lub nie? Maią bydz wpuszczane za Granicę affirmative, nie mają bydz wpuszczane za Granicę negative”. Przyniosło ono zwycięstwo zwolennikom uszanowania kontraktów, którzy zyskali 41 głosów wobec 26 przeciwnych (tajne tylko 36 do 30)⁹⁶.

Do kwestii dostaw do Rosji w dniu 10 sierpnia powrócił poseł podlaski Jan Krasnodębski, który do wcześniejszych postanowień chciał dodać zaręczenie Grigorija Potiomkina o bezpiecznym powrocie polskich poddanych, wyruszających z

⁹³ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2308, 2312.

⁹⁴ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2311, 2314-2315.

⁹⁵ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2316.

⁹⁶ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2318.

⁹⁰ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2312.

⁹¹ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2318.

⁹² Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2308.

podwodami do Rosji⁹⁷. Długą mowę wygłosił też marszałek Sapieha, który uznał polskie dostawy dla armii rosyjskiej za naruszenie neutralności i dlatego skrytykował wynik głosowania z 7 sierpnia. Dlatego wezwał do przyjęcia zasady, że sprzedaż zboża odbywa się tylko w granicach Rzeczypospolitej, co nie odbierze szlachcie możliwości osiągania zysku. Zatrzymanie zaś podwód w kraju zabezpieczy przed wykorzystaniem polskich koni i poddanych do transportu rosyjskiej broni, czy w walkach o tureckie twierdze. Ochroni to również przed podżegającą do buntów propagandą moskiewską⁹⁸. Poparł go Suchodolski, ale wskazując na konieczność wprowadzenia ograniczeń zabezpieczających interesy państwa, szlachty i poddanych. Podkreślił też nadrzędność interesów ogólnych, które są ważniejsze od *kieszonkowych* zysków jednostek⁹⁹.

Wówczas z obroną wcześniejszych decyzji wystąpił Stanisław Kostka Potocki, uznając zawarte już kontrakty za święte, choć zgodził się z możliwością określenia terminu ich obowiązywania. Zaprotestował natomiast przeciw szerzeniu kłamliwych informacji o zagrożeniu buntem, które służą tylko uzasadnieniu wprowadzenia szkodliwego embarga¹⁰⁰. Poparł go Zaleski, wskazując błędność całej dyskusji, która zamiast dania odpowiedzi na raport kasztelana Świeykowskiego wkroczyła w ustalanie zasad handlu z Rosją. Zalecał nakazanie kasztelanowi dopilnowania pokrycia zobowiązań przez wojska rosyjskie, natomiast ogólne zasady bezpieczeństwa handlu chciał ustalić w osobnym uniwersale, którego projekt miał przedstawić marszałek na kolejnej sesji¹⁰¹. Takie stanowisko poparł Seweryn Potocki, który apelował o danie szlachcie braclawskiej możliwości sprzedaży płodów rolnych, bo taką zyskała dopiero w czasie wojny¹⁰².

⁹⁷ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2321.

⁹⁸ Odwołał się do przykładów rosyjskich działań w 1769 roku, *Mowa J. O. Xcia Jmci Sapiehy Marszałka Konfederacyi i Generała Artylleryi W. X. LIT: na dniu 10. sierpnia 1789. roku miana*, bmd.

⁹⁹ *Mowa Jaśnie Wielmożnego Wojciecha Suchodolskiego, chorążego i posła ziemi chełmskiej, Dnia 10. Sierpnia 1789 Roku, miana*, bmd.

¹⁰⁰ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2322-2323.

¹⁰¹ *Głos JmP^{ca} Zaleskiego Posła Trockiego na Sessyi 10 Augusta*, bmd.

¹⁰² *Przymowienie się Iasnie Wielmożnego Seweryna Potockiego posła braclawskiego. Na Sessyi Seymowej Dnia 10. Sierpnia 1789. R. miane*, Warszawa [1789].

Gdy Zieliński, po propozycji wprowadzenia czterotygodniowego terminu realizacji zawartych kontaktów, podniósł problem niewiarygodności ich datowania, Butrymowicz zaproponował zaprzysięganie w sądach grodzkich. Nie zgodził się z tym poseł nurski, wskazując też niebezpieczeństwo likwidacji zapasów żywności w Polsce, w czym poparł go kasztelan Jezierski oraz Suchorzewski, który ponadto zażądał określenia, czy decyzja z 7 sierpnia odnosi się tylko do wozów stojących już na granicy, czy całego handlu. Wątpliwości wobec rozumienia ustalonych już zasad miał też poseł brasławski Tomasz Wawrzecki, natomiast Suchodolski zaproponował ograniczenie ilości opuszczających kraj podwód do 50, by nie zabrakło żywności i nie dochodziło do sytuacji, gdy chłop musiał jeść żołędzie, by jego pan bogacił się na dostawach zboża¹⁰³. Jego obawy poparł Suchorzewski, który potępił wysyłanie chłopów z podwodami, jako narażające ich na śmierć z rąk tureckich. Przypomniawszy los 6 000 chłopów, wysłanych w latach 1768-1772 z podwodami pod Chocim, gdzie znaleźli śmierć z rąk tureckich. Stąd chciał odmiany postanowień z 7 sierpnia, bo ważniejsze jest życie tysięcy poddanych niż interes kilku bogatych panów¹⁰⁴.

Po zamknięciu dyskusji na treść odpowiedzi na raport kasztelana kamienieckiego zajęto się zasadami do projektu uniwersału w sprawie handlu. Jako pierwsi wystąpili posłowie brzeskolitewscy Julian Ursyn Niemcewicz i Tadeusz Matuszewicz oraz posłowie: Wawrzecki, Zaleski i Morski, który protestował przeciw straszeniu widmem głodu w Rzeczypospolitej, wskazując na przykład stolnika Dulskiego, który pomimo sprzedania zboża za 200 000 zł nadal posiadał jego zapasy. Przeciw zbyt odległemu terminowi wprowadzenia zakazu wyjazdu podwód do Rosji protestowali: Suchorzewski, Suchodolski i Zieliński. W szczególności żądali określenia dopuszczalnej liczby podwód i terminu realizacji wcześniejszych kontraktów. Pojawiła się też grupa posłów (Kublicki, wołkowyski Paweł Grabowski), którzy generalnie popierając wolność

¹⁰³ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2323-2324; *Mowa J. W. Jmci Pana Jezierskiego, kasztelana lukowskiego, Na Seymie dnia 10. Sierpnia 1789. Roku, powiedziana*, bmd.

¹⁰⁴ *Głos Iasnie Wielmożnego Jana Suchorzewskiego woyskiego wschowskiego posła kaliskiego na sessyi seymowej dnia 10. sierpnia 1789. roku. miany*, bmd.

handlu nie rozumieli istoty toczącego się sporu¹⁰⁵. Gdy kolejne propozycje marszałka Małachowskiego w sprawie odpowiedzi kasztelanowi Świeykowskiemu nie znajdowały aprobaty, wystąpił marszałek Sapieha, poparty przez posła podolskiego Kazimierza Rzewuskiego i wojewodę sieradzkiego Michała Walewskiego, który nie uznał konieczności dawania responsu na ten raport. Zalecił uznanie misji Świeykowskiego za wypełnioną a ustalenie zasad handlu umieścić w uniwersale sejmowym, który miał zostać przyjęty na kolejnej sesji¹⁰⁶.

Ostateczna dyskusja, po przygotowaniu projektu uniwersału przez marszałka Małachowskiego, odbyła się 11 sierpnia 1789 roku. Najpierw głos zabierali, znani z wcześniejszych wystąpień Zieliński, Jeziński, Czacki¹⁰⁷ oraz debiutujący w tej debacie: poseł sochaczewski Roch Lasocki oraz poseł nowogrodzki Michał Bernowicz, który zgłosił obawę, czy wskutek eksportu zboża nie zabraknie go w kraju, czy nie dojdzie do zarazy oraz czy Rosjanie pozwolą na powrót polskich podwód i poddanych, których wolność winien zagwarantować książę Potiomkin, jako dowodzący armią rosyjską na południu. Do dyskusji włączył się też Suchorzewski, który problem handlu uznał za niezbyt istotny pod względem gospodarczym, natomiast groźny dla stosunków z Turcją. Dawanie zgody na swobodny wywóz na tak krótki czas nie miało dać korzyści szlachcie ruskiej, lecz tylko narazić kraj na utratę przyjaźni Turcji. Ten pogląd podzielił kasztelan Jeziński¹⁰⁸. Na przewlekaniu dyskusji oburzył się marszałek Sapieha, gdyż najważniejsze kwestie zostały już omówione na wcześniejszych sesjach. Korzystając z tego marszałek Małachowski ponowił projekt uniwersału, zgadzając się na zgłaszanie uwag do jego kolejnych punktów, co miała przyspieszyć

prace. Próba ta jednak nie powiodła się na skutek sprzeciwu Kublickiego, Suchorzewskiego oraz Suchodolskiego, którzy nie zgadzali się na ustalenie nawet bardzo krótkiego terminu swobodnego wyjazdu podwód z kraju, co argumentowali doświadczeniami z konfederacji barskiej oraz wcześniejszych wojen. Suchorzewski wskazywał też, że przyjęcie terminu 1 września oznaczać będzie praktyczną zgodę na nieobecność w kraju podwód i poddanych do końca tego miesiąca. Zamiast sztywnego terminu Suchorzewski chciał oparcia się na dacie oblatowania uniwersału we właściwym grodzie. Ostatecznie wniosek Suchorzewskiego w głosowaniu upadł (18 do 73) i przyjęto datę 1 września¹⁰⁹.

Następnie pojawił się problem określenia granicy, której podwoły nie miały przekraczać po 1 września. Zamiast zbyt wąskiego określenia „do Dniestru” jednomyślnie przyjęto szerszą formułę „do Granic Wołoskich, Tatarskich y Multańskich Traktatem Karłowickim opisanych”. Pozwolić to miało na utrzymanie handlu na Dnieprze¹¹⁰. Pojawił się natomiast problem określenia dopuszczalnej ilości podwód opuszczających Rzeczypospolitą, bo Suchorzewski snuł wizję jednoczesnego wyprawienia z kraju nawet 100 tysięcy wozów¹¹¹, z czym częściowo zgadzał się Zieliński i Suchodolski a później jeszcze posłowie: lubelski Ignacy Wybranowski i braclawski Antoni Czetwertyński. Z ich obawami nie zgadzał się Zaleski, proponując zalecenie komisjom pogranicznym zachowanie ostrożności przy wyrażaniu zgody na wyjazd, jednocześnie nakładając na wysyłających podwoły odpowiedzialność za spowodowanie buntu, czy przywleczenie zarazy. Niechęć wobec ustalenia ilości wypuszczanych podwód, po części ze względów formalnych, wyrażali: Jeziński, Morski, Czacki i poseł lubelski Sebastian Dłuski. Ostatecznie marszałek Małachowski zaproponował wypuszczanie podwód partiami po 100 fur na każdej z komór, co Suchorzewski uzupełnił o wprowadzenie

¹⁰⁵ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2325-2328.

¹⁰⁶ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2328-2329.

¹⁰⁷ Uznając nienaruszalność prywatnych kontraktów, zalecał wprowadzenie zakazu wyjazdu podwód z granic Rzeczypospolitej z obawy przed buntowaniem poddanych, *Głos Jaśnie Wielmożnego Czackiego podczaszego koronnego posła z województwa czernichowskiego Na Sessy Sejmowej Dnia 11. Augusti 1789. r. miany*, Warszawa bd.

¹⁰⁸ Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2352-2353, 2373-2374.

¹⁰⁹ Suchorzewski żądał jeszcze przeprowadzenia głosowania tajnego, ale ostatecznie zrezygnował z tego na prośbę Kazimierza Rzewuskiego, Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2354-2359.

¹¹⁰ Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2360.

¹¹¹ Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2361.

kwarantanny dla powracających. Rozwiązanie to zostało zaaprobowane dopiero w głosowaniu tajnym (39 do 28)¹¹².

Głosowanie to zakończyło sesję i gorączkową dyskusję nad handlem z Rosją na południu Rzeczypospolitej¹¹³. W tym jednym tylko dniu wygłoszono aż 78 różnego rodzaju mów, przymówień, głosów i propozycji¹¹⁴. Na tej sesji zwraca uwagę nadzwyczaj wysoka aktywność marszałka Stanisława Małachowskiego, który zabierał głos aż 18 razy, trzykrotnie skutecznie wspierany przez marszałka konfederacji litewskiej Kazimierza Nestora Sapiechę. Najwięcej jednak czasu zabrały wystąpienia Wojciecha Suchodolskiego (zabierał

głos aż 17 razy) i Jana Suchorzewskiego (przemawiał 15 razy). W ich cieniu znaleźli się Michał Zaleski i Aleksander Zieliński, którzy przemawiali po 4 razy, gdy Onufry Morski zadowolił się 3 głosami. To krasomówstwo oczywiście odbiło się na tempie podejmowania decyzji, ale ujawniało też dobre przygotowanie mówców.

Należy uznać, że dyskusja wokół określenia zasad handlu z Rosją sprowadzona została do kwestii sposobu realizacji dostaw dla wojsk rosyjskich na froncie tureckim. Handel ten dla mieszkańców województw południowych był korzystny mimo trudności z uzyskaniem ustalonej zapłaty. Pozwalał na sprzedaż zapasów produktów rolnych, uzyskując przynajmniej okresowy wzrost opłacalności gospodarki na tych obszarach. Z drugiej jednak strony dla wielu sejmujących, głównie z województw zachodnich, ważniejsze były zagrożenia polityczne. Obawiano się zwłaszcza możliwości buntowania poddanych podczas dostawiania przez nich transportów do magazynów rosyjskich. Nie chciano również naruszać zasad neutralności i pomagania Rosji przeciw Turcji, bo to mogło przynieść utratę ledwo odzyskanej niezależności. Nie było tu zresztą dobrego rozwiązania sprzeczności pomiędzy patriotyzmem a interesem własnym.

¹¹² W jawnym był wynik 34 do 33, Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2361-2367. W efekcie tego głosowania przyjęty został *Uniwersał Obwieszczający zakaz przechodu podwodom Polskim przez Granice Wołoską, Tatarską, y Multańską, Traktatem Karłowickim opisane, od dnia pierwszego Września Roku bieżącego*, bmd.

¹¹³ Podkreślaną neutralność przypominał 6 i 7 X 1789 roku Morski, A. Zahorski, *op. cit.*, s. 788.

¹¹⁴ O formach oratorstwa sejmowego B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans*, Gdańsk, 1968; A. Stroynowski, *Problem oratorstwa sejmowego czasów stanisławowskich*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. I, 2010, s. 82-85.

BIBLIOGRAFIA

1. Anusik Z., Sobański Michał, [w:] PSB, t. XXXIX, s. 433-434.
2. Bieniarzówna J., Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (Nowe dążenia ekonomiczne), „Przegląd Historyczny”, t. XLII, 1951, s. 304-330.
3. Diariusze Sejmu Wielkiego, [w:] Diariusze sejmowe 1764 i 1793. Elity polityczne Polski 16-18 w., pod red. Jerzego Wisłockiego, Poznań-Kórnik 2001. (wyd. elektroniczne 1998 BK PAN, www.bkpan.poznan.pl/old/elity).
4. Dr Antoni J. [A.J. Rolle], Początki handlu polskiego na M. Czarnym i żegluga po Dniestrze. Opowiadania historyczne, seria IV, Warszawa 1884.
5. Dyaryusz seymu ordynaryjnego pod związkiem konfederacyi generalney obojga narodow w Warszawie rozpoczętego roku pańskiego 1788, Warszawa [po 1788].
6. Feldman J., Projekty handlu polsko-francuskiego w XVIII w., [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 247-263.
7. Głos Jasnie Wielmożnego Jana Suchorzewskiego woyskiego wschowskiego posła kaliskiego na sessyi seymowej dnia 10. sierpnia 1789. roku. miany, bmd.
8. Głos Jasnie Wielmożnego Morskiego posła podolskiego, na Sessyi Seymowej Dnia 3. Augusta 1789. Roku miany, bmd.
9. Głos Jaśnie Wielmożnego Czackiego podczaszego koronnego posła z woiewodztwa czernichowskiego Na Sessyi Seymowej Dnia 11. Augusti 1789. r. miany, Warszawa bd.
10. Głos JmP³ Zaleskiego Posła Trockiego na Sessyi 10 Augusta, bmd.
11. Guldon Z., Handel Polski z Mołdawią, Nowoserbią i Chersoniem w końcu XVIII w., [w:] *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. Dr hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1995, s. 57-61.
12. Kalinka W., Sejm Czteroletni, Kraków 1895, t. II.
13. Korzon T., Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764-1794, Kraków-Warszawa 1897, t. II.

14. Kosmowski S., Rys panowania Stanisława Augusta Króla Polskiego, bm 1807, s. 6-7.
15. Krakowski B., Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans, Gdańsk, 1968.
16. Mączak A., Odrodzenie gospodarcze okresu oświecenia, [w:] Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939, Warszawa 1988, s. 271.
17. Mądzik M., Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku, Lublin 1984, s. 54-67.
18. Michalski A., Działalność handlowo-gospodarcza szlachty polskiej w miastach nadczarnomorskich u schyłku XVIII i początkach XIX w., [w:] Polacy na piwłdni Ukraini ta w Krimu. Polacy na południowej Ukrainie i Krymie, red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, W. Kuszniak, Odessa-Opole-Wrocław 2007, s. 52-52.
19. Montefiore S.S., Potiomkin. Książę Książąt, Warszawa 2006, s. 287-346.
20. Mowa J. O. Xcia Jmci Sapiehy Marszałka Konfederacyi i Generała Artylleryi W. X. LIT: na dniu 10. sierpnia 1789. roku miana, bmd.
21. Mowa J. W. Jmci Pana Jezierskiego, kasztelana łukowskiego, Na Seymie dnia 10. Sierpnia 1789. Roku, powiedziana, bmd.
22. Mowa Jaśnie Wielmożnego Wojciecha Suchodolskiego, chorążego i posła ziemi chełmskiej, Dnia 10. Sierpnia 1789 Roku, miana, bmd.
23. Nieć J., Czartoryski Józef Klemens, [w:] PSB, t. IV, s. 280.
24. Przymowienie się Iasnie Wielmożnego Seweryna Potockiego posła braclawskiego. Na Sessyi Seymowej Dnia 10. Sierpnia 1789. R. miane, Warszawa [1789].
25. Romaniuk P.P., Sołohub Jan Michał, [w:] PSB, t. XL, s. 316.
26. Rostworowski E., Potocki Stanisław Szczęsny, [w:] PSB, t. XXVIII, s. 185.
27. Serczyk W., Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w., Wrocław 1965.
28. Sinkiewicz E. G., Srogosz T., Kontakti Reczi Pospolitoj z noworosijskoju gubernieju (w kontekcti aneksii Krimu), „Czarnomorskiej litopis. Nauczniej żurnal”, w. 4, 2011, s. 81.
29. Srogosz T., Dywisja ukraińska i podolska wobec wkroczenia armii rosyjskiej do Rzeczypospolitej w 1783 roku, „Naukowi praci istoricznowo fakultietu Zaporozskowo nacjonalnowo uniwersitetu”, t. XXVI, [Zaporoże] 2009, s. 133-137.
30. Srogosz T., Chersoń – nowy kierunek działań informacyjno-wywiadowczych dowództwa dywizji ukraińskiej i podolskiej (do 1783 roku), [w:] Studia z dziejów Europy Wschodniej pod redakcją Grzegorza Błaszczyka i Piotra Kraszewskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Arturowi Kijasowi w 70. rocznicę urodzin, Poznań 2010, s. 131-132.
31. Srogosz T., Rzeczpospolita wobec aneksji Krymu przez Rosję w 1783 roku, [w:] Władza i polityka w czasach nowożytnych, pod red. Z. Anusik, Łódź 2011, s. 77-96.
32. Stroynowski A., Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej, Łódź 2005, s. 34, 181, 193.
33. Stroynowski A., Problem oratorstwa sejmowego czasów stanisławowskich, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. I, 2010, s. 82-85.
34. Szczygielski W., Sejm gotowy i władza typu Straży (z badań nad percepcją społeczną ustroju państwa w czasach Sejmu Wielkiego), „Przegląd Nauk Historycznych”, R. II, 2003, nr 1 (3), s. 66-72.
35. Szczygielski W., Sejm nieustający. Batalia parlamentarna o jego urzeczywistnienie i rola w życiu politycznym Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. I, 2002, nr 1, s. 34-54.
36. Szczygielski W., Z dyskusji parlamentarnej nad powołaniem Komisji Wojskowej w początkach obrad Sejmu Wielkiego, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 63-96.
37. Topolski J., Gospodarka, [w:] Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 189.
38. Uniwersał Obwieszczający zakaz przechodu podwodom Polskim przez Granice Wołoską, Tatarską, y Multańską, Traktatem Karłowickim opisane, od dnia pierwszego Września Roku bieżącego, bmd.
39. Wodotika S.G., Sinkiewicz E.G., Istorija Chersonszczyzny, Chersoń 2003, s. 46-49.
40. Wołoszyński R., Ossowski Michał, [w:] PSB, t. XXIV, s. 441.
41. Zahorski A., Morski Onufry, [w:] PSB, t. XXI, s. 788.
42. Zahorski A., Morski Onufry, [w:] PSB, t. XXI, s. 788.
43. Zielińska Z., Potocki Antoni Prot, [w:] PSB, t. XXVIII, s. 133-135.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.